

Bíró Ferenc

Terézvárosi Polgármesteri Hivatal, Oktatási Iroda
biro@terezvaros.hu

EGY MŰFAJ ÚJJÁSZÜLETÉSE

1. A LATERNA MAGICA BT. bemutatása

A **Laterna Magica Bt.** 1998-ban az egyetlen hazai *film-diapozitíveket őrző magángyűjtemény* működtetése céljából alakult. A gyűjtemény több mint 25 éves kutató- és gyűjtőmunka eredményeit tükrözi. Rendelkezik az 1920-as évektől napjainkig megjelent oktató, ismeretterjesztő és szórakoztatási célokat szolgáló *diafilmek* és *diasorozatok* érdemi teljességével. A kollekciónak legrégebbi tekercei a *Falu Urániájának* kiadványai közül valók. Jelentős részét képezi a tárnak a *Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium* és a *Népművelési Minisztérium* Beszélő képek c. sorozata, amely az 1950-es évek diafilmkiadását reprezentálja. Szinte teljesnek mondható az *Oktatásügyi Minisztérium Szemléltető Filmkirendeltsége*, valamint az *Iskolai Filmin-tézet* oktató tekercei. Majdnem hiánytalan a *Magyar Diafilmgyártó Vállalat* mese és ismeretterjesztő szalagjaiból álló állományrész. A kiadványokat lehetőség szerint eredeti csomagolásában (kiszerezésében) őrizzük. A filmekhez tartozó szövegkönyvek, használati utasítások, korabeli kereskedelmi árjegyzékek, katalógusok, valamint a filmekhez tartozó hangfelvételek szintén megtalálhatók a diafilmtárban. A gyűjteményről számítógépes (**DOS alapú ISIS 3.0**) katalógus tájékoztató, melynek elkészítéséhez a Magyar Mozgókép Közalapítvány Könyv Kísérletifilm és Folyóirat kuratóriuma 1995-ben adott anyagi támogatást.

A jelenleg is használt és részletes leírási adatokat tartalmazó DOS-alapokon nyugvó katalógus adta a gerincét az *Arcanum Adatbázis Kft.*-vel közösen megjelentetett **Diafilmtár** című CD-ROM-nak, amely az állomány népszerű eszközökkel történő bemutatására törekedett.

A filmeket és keretezett sorozatokat egy kisebb vetítógép és diakészítési technikai eszközöket tartalmazó **eszköztár** teljesíti ki. Ez a gyűjteményrész tartalmazza a hazai kereskedelmi forgalomban régebben beszerezhető *mese-diavetítők* minden típusát a hozzájuk tartozó műszaki dokumentációval, kezelési utasításokkal együtt. A témába vágó tájékozódást segíti az a gazdag **nyomtatott katalógus-kollekción**, mely az elmúlt évtizedekben működő diatárak, könyvtárak, és film és szemléltető-eszköz-tárak egykori állományáról ad átfogó képet. Az állományi adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

I. táblázat

Állományi adatok:	
Diafilm és diasorozat	2887
Hangosított dia	142
Külföldi diafilm és diasorozat	223
Szövegkönyvek	873
Technikai eszközök	167
<i>Összesen:</i>	4292
Elektronikusan feldolgozott (digitalizált) filmek:	
230 cím	31 CD-n.

A Bt. könyvtári, múzeumi feladatai mellett nagy hangsúlyt fektet a műfaj, a *diavetítés* hagyományainak ápolására is, ezt szolgálják az *Örökmozgó – Filmmúzeum*-mal a *Merlin Színházzal* és a *Pécsi Országos Színházi Találkozóval* közös rendezvényei.

Az utóbbi évek vetítésein 1999-től a felsorolt színművészek szólaltatták meg a „klasszikus” dia-összeállításokat: Csákányi Eszter, Csankó Zoltán, Győri Franciska, Halász Judit, Helyei László, Jordán Tamás, Lengyel Ferenc, Pogány Judit, Rába Roland, Tóth József, Végvári Tamás.

A „*Laterna Magica*” *Kulturális Szolgáltató Betéti Társaság* szakmai kapcsolatot tart az Országos Széchényi Könyvtárral, az Országos Pedagógiai Könyvtár- és Múzeummal, a Magyar Nemzeti Filmarchívummal, valamint a Nyílt Társadalom Archívummal. A Hundidac Szövetség munkájában évek óta magántagként a médiahasználói oldalt segítve igyekszik részt venni.

A szövetségen kívül felsorolt négy intézmény mindegyike jelentős diaállománnyal rendelkezik. Ezek gyűjtési területe némi eltérést mutat, de törzsállományukat tekintve elsősorban az 1960-as -70-es évek kiadványaira koncentrálnak. A legjelentősebb állománnyal az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, valamint az Országos Széchényi Könyvtár bír. A Nyílt Társadalom Archívuma (OSA) elsősorban az 1950-70-es éveinek politikai agitációs szerepet betöltő leletekre koncentrálnak, állományának 90%-a nem eredeti tekerces, hanem a filmekről készült digitalizált, CD-ROM-on archivált képsor. Dokumentumainak jelentős része a *Laterna Magica Bt.*-vel történt gyűjtőkori együttműködés eredménye, melynek alapját a magán gyűjteménnyel 1998-ban közösen létrehozott „*Mese és meggyőzés*” c. időszaki kiállítás teremtette meg. Azóta is töretlenül folyik a „digitális” állománycsere a két gyűjtemény között.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum diaállománya a 19. század végétől napjainkig őriz diaképeket és filmeket elsősorban az egykori népoktatás, majd a közoktatás számára készült kiadványokból. A második világháború utáni filmek nagy tömege az Országos Oktatástechnikai Központ (Veszprém) könyv- és médiatárának megszűntével került a múzeum állományába.

A Magyar Diafilmgyártó Vállalat 1957-től több-kevesebb rendszerességgel küldött köteles példányokat kiadványaiból az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilm-

tárának. Ezek eleinte kizárólag tekerceses diafilmek voltak. A mikrofilmtár nem az eredeti csomagolásában (kördobozban) őrizte meg a szalagokat, hanem beérkezési sorrendben, ezen belül témák szerinti csoportosításban, egymáshoz ragasztva 30 méteres orsókra tekereselve tárolta azokat. Így az érdeklődőknek csak mikrofilmleolvasó-készüléken lehetett megtekinteni azokat. Az 1980-as évek elejétől érkeznek az eredeti kiszerelésben, dobozokban keretezett diasorozatok is. Ezekről az évektől már változatlan formában, mellékleteikkel együtt – szöveggönyv, hangfelvétel – tárolják a kiadványokat. A diafilm-kísérőszövegeket tartalmazó bakelit hanglemezeket a könyvtár Zeneműtára őrzi. Ugyancsak a nemzeti könyvtárba került a filmek eredeti képanyaga, rajzteste, melyet együttműködési megállapodás keretében a gyártó (Diafilmgyártó Kft.) egyetlen jogosultként újra kiadáshoz, felújításhoz kikölcsonozhat. Ez a megoldás a privatizáció részeként született, és életképes megoldásnak mutatkozott az eredeti műalkotások megőrzésére, ugyanakkor az új szerzői jogi törvény hatására egyes művészek vagy azok örökösei számára jogi viták kiindulópontja is lett a könyvtár és az alkotók között.

2. A kiadványokról és a műfajokról

A diafilmről ma már csak keveseknek van közvetlen tapasztalati élménye, hiszen napjainkban a gyermekszobák sarkába száműzött játéktárgyként találkozhatunk vele. A számítógépek, videók, DVD-k korában ez sem kis teljesítmény egy igencsak hagyományos médiumtól.

A hazai diafilmgyártás, mely az 1950-es évek elejétől a magyar filmipar részeként működött, több mint 70 esztendő múltá tekint vissza. Az üveg diaképek mellett a 20. század második évtizedében jelentek meg az első tekerceses filmnyersanyagra rögzített képsorok. Az egyik legjelentősebb vállalkozás ebben az időben a *Falu Urániája* nevű ismeretterjesztő társulat tevékenysége volt. A társaság tizenkét előadóval működött, és több száz előadást tartott az ország falvait járva, saját maguk szerkesztette aggregátoros diavetítővel mutatva be a filmeket. Tevékenységükről egy 1926-ban kiadott füzet, illetve – a gyűjteményben megtalálható – néhány megmaradt filmtekercs tájékoztat.

A falusi lakosság ismereteinek bővítését szolgáló közművelődési tevékenységet a második világháború szakította meg, de igen hamar, 1948-ban az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szervezésében újraindultak az egész országra kiterjedő szabadművelődési előadások *Téli falusi esték* címmel.

A fordulat évét, 1948-at követően a *Népművelési Minisztérium* külön e célra létrehozott osztályán szerkesztették a filmeket. A tekerceses diafilmek az 50-es évek elején korszerű és könnyen kezelhető médiumnak számítottak, és nagy sorozatban megjelenő példányaikat a *Magyar Fotó Diaosztálya* készítette a minisztérium a társadalmi és politikai szervezetek felkérésére. A Népművelési Minisztérium 1954 őszén a Magyar Fotó Diaosztályát átszervezte, és megalapította a későbbiekben a Magyar Filmtrösztökhöz tartozó *Magyar Diafilmgyártó Vállalatot*. A szakminisztérium eredetileg azzal a céllal hozta létre az új céget, hogy elsősorban a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat megrendelésére ismeretterjesztő előadásokhoz, a községi városi népművelési munkához nagy sorozatban készítsen

diafilmeket. Ezzel párhuzamosan – a lángmentes filmnyersanyag bevezetésével és a Lemezárugyár dobtáras fém diavetítőjének megjelenésével – megkezdődött a mese-diafilmek gyártása.

A fokozatosan kialakuló új műfaj a televízió megjelenése előtt a házimozsi szinte kizárólagos formája volt. Az ismeretterjesztő diafilmeket az 50-es évek elején – minden más korabeli ismerethordozóhoz hasonlóan – a napi politika szolgálatába állították. A diafilmek szerkesztői nemcsak a legodaadóbb nézőket, a gyermekeket célozták meg az összeállításokkal, hanem a népgazdasági tervek megvalósítására kívánták serdültebb és felnőtt nézőiket sarkallni, természetesen a „nagy testvér”, a Szovjetunió népeinek gazdasági eredményeit is be kívánták mutatni. Ezért a diafilm „aranykora” tömérdek naiv, csacska mesét is produkált a gyári munkát végző emancipált nőről, a szövetkezeti sertéstenyésztés fejlesztéséről, a gyapot- és ciroktermelésről, az ellenforradalmi lázadást felgöngyölítő magyar tengerészekről, továbbá a bölcs parasztról és fiáról, akik fölveszik a harcot a burgonyabogárral. A korra jellemző címek: *Tavasza kolhozban, Asszonyok, lányok, gyerekek traktorosnak, Termeljünk több tojást stb.* Érdekes vállalkozásként tarthatjuk számon a *Diahíradó* és a *Sporthíradó* műfaját. A sporthíradók bemutatták a híres 6:3-at, *Angliai diadal* címmel, vagy az 1955-ös műkoresolyázó Európa-bajnokságot. Az induló magyar diafilmtermés jelentős hányada magyarított szovjet diafilmekből áll, persze készültek szép számmal tipikusan magyar művek is, melyek meglepően eredeti módon közelítették meg a kijelölt témát. A megrendelők (Népművelési Minisztérium, SZÖVOSZ, Néphadsereg, KISZ, MSZMP) előszeretettel alkalmazták a magyar grafikusok, festők megoldásait. *A Bodri meg a többiek, Szűcs Dani álma, Egy hűtlen kutya kalandjai Ugatóniában*, hogy csak néhány címet említsünk, a lapos propagandaszöveg ellenére képzőművészetiileg értékes alkotásnak tekinthetők.

A *mese-diafilmek* a műfaj talán legjellegzetesebb és legemlékezetesebb darabjai, lényegében nálunk egyet jelentenek a „diafilm” fogalmával. Tömeges gyártásuk megkezdésekor – 1952-ben – 31 cím jelezte az induló választékot. Néhány év alatt – a lángmentes film bevezetésével – megsokszorozódtak a kiadványok, az ötvenes évek végére elérték a 200 címet. Ekkorra megszülettek a világ és a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom klasszikusait feldolgozó adaptációk.

Kezdetben a gyors mennyiségi felfutást elősegítették a hazai és az egykori szocialista országok animációs alkotásából, valamint néhány Walt Disney-filmből készült átdolgozás.

Elsősorban a szovjet rajzfilmgyártás terméseiből készültek a diaváltozatok. Ilyen tekerceket találhatunk közöttük, mint *A pórul járt róka*, (1955), *A csodamalmocska* (1955), *Mese az öt kis kínairól* (1958), *Hóember Tóni* (1958), *A csuka parancsára* (1955) stb. Az eredeti mozgófilmek képi világát ezek a diaváltozatok őrizték meg a legjobban. Az egykoron a moziélmény felidézésére szolgáló diatekercek nemcsak egyszerűen a filmcselekményből kiragadott állóképi mozzanatok füzérét jelentik, hanem a kísérszöveg révén, amely esetünkben legtöbbször az animációs feldolgozás alapjául szolgáló irodalmi művek teljes vagy rövidített változata.

Az óvodai, iskolai és nem utolsó sorban családi használatra szánt tekercek mellé a gyártók 78-as fordulatszámú hanglemezeket, később hangszalagokat és hangkazettákat is kiadtak, ahol a történetek szövegét színművészek tolmácsolták a nézőknek.

3. Elektronikus szolgáltatások a „diafilmtörténeti gyűjtemény” állományának és szolgáltatásainak bemutatása és népszerűsítése érdekében

A *Laterna Magica Diafilmtörténeti (magán) Gyűjtemény* igyekszik a tulajdonában lévő diafilmtekercseket, sorozatokat elektronikus formában rögzíteni, archiválni és az így technikailag feljavított kiadványokat CD-ROM-kiadványok formájában vagy az interneten az érdeklődők rendelkezésére bocsátani.

Ennek az állományvédelmi munkának a technikai-technológiai alapját a számítástechnika nyújtotta lehetőségek adják. Mivel a számítógép az elmúlt évtizedben a mindennapi élet szerves részévé vált, és napjainkban komplex eszközként használatos a gazdasági életben, az irodai munkában, az oktatásban és természetesen a háztartásokban. A szórakoztató elektronika tömegtermelésével párhuzamosan halad a számítástechnikai hardverek és szoftverek fejlesztése, és a két rendszer hosszútávon összeolvadni látszik. Egymásra gyakorolt hatásuk nap mint nap érzékelhető. Ugyanazok a gyárak ontják olcsó termékeiket, ugyanazokon a gépsorokon készülnek a hangzó CD-lemezek, amelyeken a CD-ROM-kiadványok. A fotó, film és a televízió produktumai egyre gyakrabban kapcsolódnak az elektronika nyújtotta szolgáltatásokhoz.

A gyűjtemény anyagából az első elektronikus feldolgozás a *Magyar Irodalom Csodái Digitális Albumokon avagy a MiCSoda-sorozat* (1997) volt. A hat lemezből álló sorozat alapvető célja a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom korszerű eszközökkel történő széleskörű terjesztése, korábban már létrehozott és a sorozat alkalmával felújított művészeti értékek bemutatása, szórakoztatás, az oktatás céljainak segítése és az értékmérés. A Micsoda-sorozat lemezei szórakoztatnak, mert multimédiás eszközökkel dolgozták fel irodalmunk kiemelkedő egyéniségeinek műveit. Használatukhoz még írásvásár-tudás sem szükséges, mert a legfiatalabb korosztály is játszva ismerkedhet meg költészetünk, monda- és mesevilágunk szépségeivel. A lemezek akár hagyományos, alternatív tanórai vagy szakköri keretek között jól alkalmazhatóan dolgozták fel az adott témát. A Micsoda-sorozat alkotói *Fazekas Mihály, Garay János, Arany János, Petőfi Sándor, Benedek Elek, Móra Ferenc, Mórincz Zsigmond* műveiből válogattak, a Magyar Diafilmgyártó Vállalat több évtizedes kiadói tevékenysége során létrejött grafikákra és illusztrációkra támaszkodtak, a rajzolók között *Zórád Ernőtől Richly Zsoltig* szinte a teljes hazai grafikustársadalom képviselőivel találkozhatott a felhasználó, hangfelvételtől *Básti Lajos, Törőcsik Mari* klasszikus előadásával és *Szabó Gyula, Mikó István, Papp Zoltán, Esztergályos Cecília, Andresz Kati, Vándor Éva, Pécsi Ildikó* a sorozat céljára készült új előadásával ismerkedhetett meg a legfiatalabb közönség.

Második jelentős kiadványunk a *Diafilmtár* című CD-ROM-katalógus, amely több mint 2000 bibliográfiai tételt, egy tanulmányt a műfajról, ötvenet – elsősorban ismeretterjesztő film – teljes terjedelmében közölt a gyűjteményből, valamint négy rövid mozgófilmet is tartalmazott. A pergőfilmek között interjút láthattunk a neves illusztrátorral – *Zórád Ernővel, Ahol a diamesék születnek* címmel reklámfilm a diagyártásról, egy kísérleti darabot a diafilmek videósításáról *Aladdin és a csodalámpa* címmel, továbbá egy klasszikus rajzfilmet *Csermák Tibor A török és a tehenejekt*, melynek diafilm-változatát a rendező készítette.

Legújabb előkészületben lévő összeállításunk *A cár és a madár* címmel az 1950-es évek elejének hazai diafilmkiadásából szemezget, kiválasztva a legjavát az ideológiai és gyakorlati szempontokat egyaránt figyelembe vevő „szovjet–magyar diafilm-fegyverbarátság” jegyében született alkotásokból. A CD-ROM az orosz grafikusok munkáiból készült animációs és mesediafilmek sokaságából válogatva 40 művet mutat be teljes terjedelmében. A lemezen a bevezető tanulmányt követően – amely a filmek megszületésének ideologikus és gyakorlati megfontolásait ismerteti – a következő művek szerepelnek: *Az aranyantilop*, *Aranyhaj*, *Buksi*, *Cár és a madár*, *Csizmás kandúr*, *Csodamalmocska*, *A csuka parancsára*, *Egy ceruza kalandjai*, *Egy kis borz története*, *Előkelő utasok*, *Az engedetlen kisfiú*, *Furfangos nyuszkó*, *Gonosz hattyúk*, *Hóember Tóni*, *Hogyan győzte le a nyuszi az elefántot*, *Holló meg a róka*, *Hüvelyk Matyi*, *Lesipuskás*, *Lusta Csehó*, *Mérges mackó pórul jár*, *Mese a bátor nyusziról*, *Mese a halászlóról meg a kis halról*, *Mese a szürke gidáról*, *Mese az aranykakasról*, *Mese az öt kis kínairól*, *Mézeske és árnyaska*, *Négy szerencsés flótás*, *A pap meg a szolgálja*, *Piroska és a farkas*, *Pórul járt róka*, *Sárkányöl*, *Sztyópa bácsi*, *Tapsi és a villanyrendőr*, *Varázsláda*, *Vidám kis mesék*.

Természetesen a használó nemcsak a diafilmek kísérszövegeit olvashatja a CD-n, hanem korabeli hangfelvételek segítségével hangosított diafilmként is élvezhet szám szerint hat mesefilmet: *Váradi Hédi*, *Sinkovits Imre*, *Kőműves Sándor* kegykori tolmácsolásában. A kiválasztott történetek legtöbbször a világ és az orosz meseirodalom gyöngyszeme, ezért az adaptáció alapjául szolgáló eredeti irodalmi alkotások teljes szövegükben is szerepelnek majd a lemezen. Mindezt a témához illő mozgófilm-részletek teszik izgalmassá és érzékletessé. A kiadványt bőséges filmográfia teszi teljessé.

A dolog pikantériáját az adja, hogy az egykori alapanyag újra látható némi átdolgozással a hazai televíziókban is, mivel az oroszországi *Szojuzmultfilm* jogait felvásárló amerikai filmforgalmazó cég terítette az orosz animáció múlt századi klasszikusainak alkotásaival az európai médiapiacot.

4. Diafilmek a médiában

A betéti társasággal megalakulása óta többször foglalkozott az elektronikus és írott média, részben a diafilm műfajára, részben a gyűjtés kérdéskörére koncentráltva. Ennek az érdeklődésnek két csúcspontja a Centrális Galériában tartott kiállításra, illetve a *Diafilmtár* c. CD-ROM megjelenésnek idejére esett. A legkomolyabb érdeklődést a *Filmmúzeum* csatorna mutatta, ahol 2002 tavaszától a cégünkkel kötött együttműködés keretében 60 diafilm műsorra tűzésére vállalkoztak. A kapcsolat jelenleg is tart, és 100 új adás előkészítő munkálatai folynak. A televízióban bemutatott filmek nem az archív tekercek levetítésével kerülnek sugárzásra – mivel az eredeti példányok megóvása elsőrendű feladat –, hanem elektronikus képfeldolgozás eredményeként új digitális produkciót láthatnak a nézők. A televízióban bemutatott hangosított diafilmek vagy korabeli hangfelvételek segítségével, vagy az adások céljára készült, az adott összeállítás eredeti szövegét változatlanul megszólaltató színészi tolmácsolással kelnek életre.

Ez év januárjától felkerültünk az *internetre*. Weblapunkon röviden ismertetjük a gyűjteményt, a szolgáltatásokat, partnerkapcsolatainkat, valamint minden frissítés-kor a „Hónap diafilmje” rovatban egy-egy újdonságnak számító antik tekerccsel lepjük meg az érdeklődőket.

5. Összegzés

Végezetül érdemes néhány szót szólni azokról az előnyökről és hátrányokról, melyek a magángyűjteményt jellemzik. Legfőbb erényünk, hogy kicsik vagyunk, ebből adódóan rugalmasabbak és alkalmazkodóbbak, mint a nagy közgyűjtemények, ahol azonos típusú dokumentumokat őriznek. A több milliós vagy százezres állománnyal, műtárggyal rendelkező közintézmények e gyűjteménytesteket nagyságrendjük miatt (néhány ezer dokumentum) periferikusan kezelik, amivel nem azt akarom mondani, hogy nem tesznek eleget őrzési és feltárási kötelezettségeiknek, de jószerével e kettővel véget is érnek idevágó szolgáltatásaik. Úgy is mondhatnám, ahol a központi szolgáltatások végződnek, ott kezdődnek a magángyűjtemény lehetőségei

Két fő profil jellemez bennünket: az elektronikus feldolgozás és publikálás, valamint a színészi közreműködéssel történő vetítések, bemutatók, performance-ok szervezése. Távlatokban az elektronikus képfeldolgozás alapját adhatja újra a film-szalagon megjelenő felújítások elindításának is.

Napjainkban mindenki izgatottan kérdezi, hogy állunk a szerzői jogokkal? Nos a diafilmekre vonatkozó jogszabályokat az **1999. LXXVI. tv. a szerzői jogról** hatályon kívül helyezte. A készülő filmtörvény ismereteim szerint a jövőben már nem tartalmaz passzusokat e dokumentumtípusra. Lényegében a diafilmek megszületésük pillanatában már egyszerre az egyéni és közösségi használatra szánt sokszorozott dokumentumként kerültek forgalomba, és filmjogaik a gyártónál maradtak. Így a gyártóval történő együttműködés és engedély birtokában történnek a vetítések, illetve az eredeti dokumentumok elektronikus rögzítése során az eredeti összeállítások képi sorrendjén, impresszumán nem változtatunk, lényegében faksimilét hozunk létre.

Néhány illusztráció

